

IV. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА, ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.33

Бабій А. Ю.
асистент кафедри
кримінальної юстиції
Чернівецького юридичного інституту
Національного університету
«Одеська юридична академія»

ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА СУТНІСТЬ ЕКСТРЕМІЗМУ

Розглядається поняття та ознаки екстремізму, його антисоціальна сутність. Зазначається, що ефективність протидії тому чи іншому негативному соціальному явищу в значній мірі залежить від правильного розуміння його сутності. Констатується, що у вітчизняній юридичній науці не досягнута єдність поглядів щодо розуміння екстремізму. Базові поняття у сфері протидії екстремізму повинні знайти своє відображення у законодавстві України. На сучасному етапі з метою системного забезпечення протидії цьому негативному явищу доцільно ухвалити спеціальний закон про протидію екстремізму.

На сьогоднішній день в Україні все більшої актуальності набуває питання кримінально-правової протидії злочинним проявам екстремізму. Незважаючи на те, що багатьма науковцями та працівниками правоохоронних органів екстремізм сприймається як реально існуючий феномен, законодавчого закріплення він не знаходить. Екстремізм проявляється у схильності до крайніх поглядів, особливо у політиці і може являти загрозу міжнародному правопорядку та безпеці, територіальній цілісності держави, політичній, економічній та соціальній стабільності. Хоча в Кримінальному кодексі України сам термін «екстремізм» не використовується,

вчинення цілої низки злочинів, може бути пов'язаним із здійсненням екстремістської діяльності, зокрема: «Дій, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади» (ст. 109 КК), «Посягання на територіальну цілісність і недоторканість України» (ст. 110 КК), «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками» (ст. 161 КК) тощо. Саме тому, вважається за необхідне розглянути поняття та ознаки екстремізму, дослідити його антисоціальну сутність. Адже ефективність протидії тому чи іншому негативному соціальному явищу в значній мірі залежить від правильного розуміння його сутності. А у вітчизняній юридичній науці не досягнута єдність поглядів щодо розуміння екстремізму. Базові поняття у сфері протидії екстремізму повинні знайти своє відображення у законодавстві України. На сучасному етапі з метою системного забезпечення протидії цьому негативному явищу доцільно ухвалити спеціальний закон про протидію екстремізму

Ключові слова: екстремізм, протидія, насильство, злочинні прови.

The concept and signs of extremism and its antisocial nature are considered. It is noted that the effectiveness of counteracting this or that negative social phenomenon largely depends on a correct understanding of its essence. It is stated that there is no consensus in the domestic legal science on the understanding of extremism. Basic concepts in the field of counteraction to extremism must be reflected in the legislation of Ukraine. At the present stage, it is advisable to adopt a special law on countering extremism in order to systematically counteract this negative phenomenon.

To date, the issue of criminal and legal counteraction to the criminal manifestations of extremism is becoming increasingly relevant in Ukraine. Despite the fact that extremism is perceived by many scholars and law enforcement officials as a real phenomenon, it does not find legislative support. Extremism is prone to extreme views, especially in politics, and can threaten international law and

order, territorial integrity of the state, political, economic and social stability. Although the term "extremism" is not used in the Criminal Code of Ukraine, committing a number of crimes may be related to the exercise of extremist activity, in particular: "Actions aimed at violently changing or overthrowing the constitutional order or seizing state power" (Art. 109 of the Criminal Code), "Attack on the territorial integrity and inviolability of Ukraine" (Article 110 of the Criminal Code), "Violation of equality of citizens depending on their racial, nationality, religious beliefs, disability and other grounds" (Article 161 of the Criminal Code), etc. That is why, it is considered necessary to consider the concept and signs of extremism, to explore its antisocial nature. After all, the effectiveness of counteracting this or that negative social phenomenon largely depends on the correct understanding of its essence. And in domestic legal science there is no consensus on the understanding of extremism. Basic concepts in the field of counteraction to extremism must be reflected in the legislation of Ukraine. At this stage, it is advisable to adopt a special law on combating extremism in order to systematically counteract this negative phenomenon.

Keywords: extremism, counteraction, violence, criminal displays.

Постановка проблеми. Ефективність протидії тому чи іншому негативному соціальному явищу в значній мірі залежить від правильного розуміння його сутності. З'ясування сутності екстремізму є надзвичайно важливим як в теоретичному, так і в практичному значенні. При цьому істотним, на думку В.В. Плотнікова, є те, що без динамічного соціального знання на юридичному рівні неможлива ефективна протидія екстремізму [1, с. 39]. З'ясування сутності екстремізму визначальне при вирішенні будь-яких питань протидії цьому негативному явищу, оскільки від правильного її розуміння залежить формування стратегії і тактики такої діяльності, постановка її цілей, визначення засобів їх досягнення тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Явище екстремізму досліджується філософами, соціологами, психологами, політологами та юристами. Немає сумнівів в тому,

що при визначенні поняття екстремізму і його ознак слід враховувати досягнення як юридичної науки, так і інших наук. Тільки комплексний підхід до вивчення цього явища може бути дійсно продуктивним та ефективним [2, с. 128]. Аналізу проблем кримінальної відповідальності за злочинні прояви екстремізму присвячені наукові праці українських вчених – Ю.В. Безсусідньої, Ю.Б. Ірхи, О.М. Костенка, В.Н. Кубальського, С.Я. Лихової, Т.І. Нагаєвої, А.В. Носач, Є.Д. Скулиша, В.І. Тимошенко, А.І. Тодосієнко, Е.В. Федосова та ін.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає в аналізі наявних підходів до визначення поняття та розуміння сутності екстремізму.

Виклад основного матеріалу. Як свідчить аналіз криміногенної обстановки та публікацій у ЗМІ, екстремістські прояви в нашій державі відбуваються все частіше. Тому, як зазначають С.Я. Лихова та Ю.В. Лобода, необхідно запровадити комплекс заходів, які зменшуватимуть прояви екстремізму та ризики впливу його на політичну стабільність нашої держави. Прояви екстремізму, навіть незначні – це вже серйозна проблема для будь-якої держави, тому боротьба з цим явищем повинна стати завданням номер один для нашої країни [3, с. 182].

Як зауважує А.В. Носач, «діяльність правоохоронних органів в галузі попередження злочинів екстремістської спрямованості насамперед повинна бути науково обґрунтованою і спрямованою на виявлення обставин, що сприяють їх вчиненню» [4, с. 21]. Але підхід до визначення кола злочинів екстремістської спрямованості залежить від визначення поняття «екстремізм». Законодавство України, на жаль, не містить такого визначення. Історія формування даного поняття розпочинається ще з часів античності. Термін походить від латинських слів «*extremitas*», тобто крайність і відповідно «*extremus*» – крайній [5, с. 36]. За дослідженням Т.А. Корнілова, «термін «екстремізм» починає вживатися спочатку в висловлюваннях про теорію держави. З середини XIX ст. використовуються терміни «*extremism*» і «*extremist*» спочатку в Англії, де вони широко вживалися в політичній пресі. У США ці поняття почали

застосовуватися під час Громадянської війни (1861-1865 рр.), коли безкомпромісних представників обох ворогуючих сторін Півдня і Півночі називали «екстремістами».

Деякі вчені вважають, що поняття «екстремізм» у Франції увійшло в обіг під час Першої світової війни (1914-1918 рр.), тобто після протистояння один одному протягом декількох десятиліть крайніх лівих і крайніх правих політичних сил» [6]. Разом з тим в літературі існує точка зору, що вперше термін «екстремізм» був введений в науковий обіг на початку ХХ століття французьким юристом М. Лероєм. Аналізуючи екстремізм політичний, він виходив з практики політичних сил, що діяли тоді та які використовували екстремістські методи ведення політичної боротьби [7].

На думку А.Г. Хлебушкіна, в силу поліваріативності цього явища всі «універсальні» поняття екстремізму завжди будуть містити недоліки через те, що формулюються з переліку ознак, кожна з яких має свою пріоритетність в різних науках (соціології, політології, психології, юридичній науці) [8, с. 32]. Дослідження феномену екстремізму проводяться в рамках різних наукових напрямків, що призводить до розгляду в досліджуваному об'єкті різноманітних аспектів, які становлять інтерес для конкретних дисциплін. Проте цілісне дослідження екстремізму як суспільного явища до сих пір відсутнє. Фрагментарне знання про екстремізм, отримане при дослідженні лише одного аспекту, не може привести до вироблення адекватної системи протидії йому [1, с. 276]. Виходячи з психолого-політичної сутності екстремізму, Є.П. Сергун схиляється до того, що досліджуване явище може розглядатися в кримінальному праві тільки в якості спеціального (екстремістського) мотиву злочинів [9, с. 14]. Наведене твердження демонструє обмежений підхід до розуміння явища екстремізму.

На думку С.О. Боголюбова, поняття екстремізму узагальнює всі небажані і небезпечні для держави дії, є публіцистичним, і його відсутність у вітчизняному і в зарубіжному законодавстві абсолютно виправдана [10, с. 97]. Аналогічної позиції дотримується відомий кримінолог

В.В. Лунєєв, який вважає, що поняття «екстремізм» в праві зустрічається для опису особливостей того чи іншого злочинного діяння; в жодному з європейських кодексів воно не використовується [11, с. 231].

Сьогодні екстремізм в різних формах його проявів настільки міцно увійшов в різні сфери життя суспільства, що виникла необхідність дати йому правову оцінку в законодавстві. Однак неодноразові спроби, які вживаються, з метою розкрити сутнісні особливості екстремізму з позиції права як і раніше викликають суперечки серед юристів про можливість правової оцінки цього явища в принципі [2, с. 134-135].

Аналіз дефініцій екстремізму, наявних в доктрині, дозволяє констатувати відсутність єдиного підходу до його визначення. В даний час існує безліч визначень досліджуваного феномена. Так, в основу однієї з концепцій поняття екстремізму покладено комплекс інститутів, ідей та установок. Авторами даного підходу є Н.Д. Ковальов, Є.П. Сергун та М.М. Афанасьєв. На думку останнього, екстремізм являє собою комплекс вкрай радикальних ідейних установок (лівих, правих, націонал-екстремістських, сепаратистських, великодержавних, релігійних, соціально-економічних і духовно-психологічних), які обґрунтовують застосування насильства для досягнення поставлених політичних цілей [12].

Безумовно, що відсутність єдиного підходу до розуміння екстремізму пов'язана з різноманіттям його проявів, які значно різняться між собою [13, с. 24]. Проблема в тому, що екстремізм і в політологічних дослідженнях не має ґрунтового однозначного визначення. Під ним, як правило, розуміють прихильність до крайніх дій в політиці [14, с. 181]. Подібне визначення сформульоване в тлумачному словнику російської мови С.І. Ожегова: екстремізм – це прихильність до крайніх поглядів та заходів (зазвичай у політиці) [15, с. 833]. У переважній більшості випадків учені використовують в якості теоретичної основи досліджень вказане визначення. З цього визначення Є.П. Сергун виділяє психологічний характер екстремізму [9, с. 14]. У іншому словнику С.І. Ожегова екстремізм визначено як прихильність до крайніх поглядів, до

використання крайніх заходів (включаючи теракти і захоплення заручників) для досягнення своїх цілей [16, с. 1340]. У Великому енциклопедичному словнику під екстремізмом пропонується розуміти прихильність до крайніх радикальних поглядів та ідей, досягнення яких здійснюється з використанням нелегітимних, насильницьких засобів та методів [17, с. 1395].

Домінуюча на сучасному етапі на Заході ідеологія відносить до екстремізму все те, що не відповідає ліберально-демократичним цінностям [2, с. 134]. Зокрема, в сучасних німецьких політологічних та правових джерелах під екстремізмом прийнято розуміти непримиренну ворожість до конституційного ладу демократичної держави, її правил та норм [18, с. 18].

У 2003 році на засіданні Парламентської асамблеї Ради Європи екстремізм був визначений як «форма політичної діяльності, яка явно або непомітно заперечує принципи парламентської демократії та заснована на ідеології та практиці нетерпимості, відчуження, ксенофобії, антисемітизму та ультранационалізму» [19].

Визначення екстремізму містить Шанхайська конвенція по боротьбі з тероризмом, сепаратизмом і екстремізмом 2001 р. – міжнародна угода субрегіонального характеру (Україна не є її учасником). У конвенції зазначається, що «екстремізм – це діяння, яке спрямоване на захоплення влади або її утримання насильницькими методами, на зміну конституційного ладу держави за допомогою насильства, а так само насильницьке посягання на громадську безпеку, в тому числі організація у вищевказаних цілях незаконних збройних формувань або участь у них, і переслідуються в кримінальному порядку відповідно до національного законодавства Сторін» (п. 1 ст. 1) [20]. Конвенція Шанхайської організації співпраці з протидії екстремізму 2017 р. розширила зазначене поняття екстремізму за допомогою включення до нього ідеології та практики, спрямованих на «вирішення політичних, соціальних, расових, національних і релігійних конфліктів шляхом насильницьких та інших антиконституційних дій» [21].

Аналіз доктринальних джерел свідчить про те, що поширеним є підхід відповідно до якого визнається політична природа даного явища. На думку деяких вчених заслуговує на увагу ознака, яка визначає, що ідейні установки екстремізму повинні виступати теоретичним обґрунтуванням застосування насильства. Непереконливою, на думку В.О. Петряніна, видається ознака, що встановлює єдину мету екстремізму – політичну. Вона може бути домінуючою, але при цьому необхідно враховувати сучасні тенденції розвитку екстремізму, де знаходять своє відображення такі цілі, як соціальні, релігійні та економічні [2, с. 137-138]. Злочинний екстремізм, як зауважує О.В. Петрянін, обов'язково повинен включати в себе і безпосереднє вчинення злочинів екстремістської спрямованості [2, с. 138].

Слід погодитися із запропонованим В.В. Устиновим підходом в тому, що екстремізм – це соціально-політичне явище, форма політичної боротьби, яка характеризується запереченням існуючих державних та громадських інститутів, а також прагненням підірвати стабільність і замінити сформований порядок [22, с. 147-148].

Як зазначає В.В. Плотніков, екстремізм являє собою феномен групової свідомості, який істотно відрізняється від традиційного кримінального оцінкою протиправності дій, яка у випадку екстремізму не існує: екстреміст впевнений у своїй правоті та прагненні до справедливості [1, с. 279]. Однією з найбільш характерних рис даного явища, присутніх майже у всіх визначеннях, є його спрямованість на руйнування існуючого соціального порядку [1, с. 37].

Аналізуючи визначення екстремізму, О.В. Петрянін зазначив, що ототожнювати екстремізм тільки з вчиненням насильницьких злочинів не зовсім правильно, тому що це не відображає всієї суті і масштабів сучасного екстремізму [2, с. 143-144]. Зазначений підхід щодо існування ненасильницького екстремізму поділяє А.Г. Хлебушкін [23, с. 24]. Вітчизняний дослідник В.І. Тимошенко визначає наступні ознаки екстремізму: крайність, категоричність, безапеляційність в теорії і на практиці, подання власної позиції як єдино правильної,

прагнення досягнути бажаного будь-якими способами, у тому числі й шляхом насильства, яке виправдовується на ідеологічному рівні [24, с. 25].

У свою чергу О.В. Петрянін наводить узагальнюючий перелік ознак досліджуваного явища. Найбільш характерна ознака екстремізму – його надмірна політизованість. Друга ознака повинна відображати вичерпний перелік сфер, на які спрямовані екстремістські посягання [2, с. 151]. На наш погляд, це передусім основи національної безпеки України, конституційні права і свободи громадян, громадська безпека, громадський порядок та моральність, а також мир, безпека людства та міжнародний правопорядок. Третя ознака включає в себе мотивацію скоєння злочину. В якості такої повинні розглядатися політична, ідеологічна, расова, національна та релігійна мотивації [2, с. 151]. Четверта ознака: екстремізм – це виключно злочинна діяльність [2, с. 152]. Наведені ознаки, на нашу думку, у достатній мірі відображають сутність сучасного екстремізму.

Висновки. Комплексний аналіз сучасних підходів до визначення екстремізму дозволив виділити ті його ознаки, які відображають сутність досліджуваного явища. Доцільно виходити з того, що будь-які визначення екстремізму повинні містити такі формулювання, які б не дозволили застосовувати розширювальне тлумачення даного явища з метою необґрунтованого обмеження прав і свобод. У вітчизняній юридичній науці не досягнута єдність поглядів щодо розуміння екстремізму. Базові поняття у сфері протидії екстремізму повинні знайти своє відображення у законодавстві України. На сучасному етапі з метою системного забезпечення протидії цьому негативному явищу доцільно ухвалити спеціальний закон про протидію екстремізму.

Література:

1. Плотников В.В. Экстремизм как феномен современной социальной реальности: институциональные, системные и социоструктурные факторы: дис. ... д-ра социолог. наук: 22.00.04. Краснодар, 2016. 329 с.
2. Петрянин А.В. Противодействие преступлениям экстремистской направленности: уголовно-правовой и

криминологический аспекты: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2014. 501 с.

3. Лихова С.Я., Лобода Ю.В. Кримінальна відповідальність за вчинення екстремістських злочинів. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2017. № 2. С. 182-187.

4. Носач А.В. Демократизація та уніфікація правотворчості в сфері протидії поширенню екстремістської діяльності як головної загрози суверенітету та територіальній цілісності України. *Право та державне управління*. 2019. Вип. № 2. Том 1. С. 18-23.

5. Ermert Matthias: Der Extremismus im Strafrecht: Eine begriffsanalytische Analyse auf sozialwissenschaftlicher und verfassungsrechtlicher Grundlage / Matthias Ermert. Herbolzheim: Centaurus-Verl., 2007. Zugl.: Mainz, Univ., Diss., 2003.

6. Корнилов Т.А. Возникновение, развитие и понятие экстремизма. *Российский следователь*. 2011. № 17. С. 23-25.

7. Писаренко О.Н. Экстремизм как социальное явление. *Научные проблемы гуманитарных исследований*. 2010. № 9. С. 212-219.

8. Хлебушкин А.Г. Преступления экстремистской направленности в системе посягательств на основы конституционного строя Российской Федерации. Вопросы квалификации и судебная практика: монография / под ред. Н.А. Лопашенко. М., 2016. 192 с.

9. Сергун Е.П. Экстремизм в российском уголовном праве: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Тамбов, 2009. 24 с.

10. Боголюбов С. А. Нужен ли закон о противодействии политическому экстремизму? *Адвокат*. 2001. № 11. С. 96-98.

11. Лунеев В.В. Теория и история криминологии и права. Новеллы законодательного экстремизма. *Российский криминологический взгляд*. 2010. № 1. С. 231-250.

12. Афанасьев Н.Н. Идеология терроризма. *Социально-гуманитарные знания*. 2001. № 1. С. 230-235.

13. Макеева И.С. Уголовная ответственность за преступления экстремистской направленности, посягающие на основы конституционного строя и безопасность государства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Екатеринбург, 2017. 177 с.

14. Політологічний енциклопедичний словник / [упор. В.П. Горбатенко; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка]. 2-е вид., доп. і перероб. К.: Генеза, 2004. 736 с.

15. Ожегов С.И. Словарь русского языка. Изд. 10-е, стереотип. Под ред. Н.Ю. Шведовой. М.: Сов. энциклопедия, 1973. 847 с.

16. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка: около 100 000 слов, терминов и фразеологических выражений / под ред. Л.И. Скворцова. 26-е изд., испр. и доп. М.: Оникс, 2009. 1359 с.
17. Большой энциклопедический словарь, 2-е изд., перераб. и доп. М.: Большая Российская энциклопедия», 1998. 1456 с.
18. Jaschke, Hans-Gerd: Politischer Extremismus / VS Verlag fur Sozialwissenschaften. GWV Fachverlage GmbH, Wiesbaden, 2006.
19. Об угрозе для демократии со стороны экстремистских партий и движений в Европе: Резолюция ПАСЕ от 29 сентября 2003 г. (26-е заседание) № 1344. URL: [https://www.coe.int/t/r/parliamentary_assembly/\[russian_documents\]/\[2003\]/\[Sept_2003\]/Res%201344%20Rus.asp](https://www.coe.int/t/r/parliamentary_assembly/[russian_documents]/[2003]/[Sept_2003]/Res%201344%20Rus.asp)
20. Шанхайская конвенция о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом от 15.06.2001. URL: http://www.mid.ru/foreign_policy/international_safety/crime/-/asset_publisher/3F5Lz sLV5x4R/content/id/579622
21. Конвенция Шанхайской организации сотрудничества по противодействию экстремизму 2017 г. URL: [http://ecrats.org/upload/iblock/349/Конвенция%20по%20экстремизму%20\(русский\).pdf](http://ecrats.org/upload/iblock/349/Конвенция%20по%20экстремизму%20(русский).pdf)
22. Устинов В.В. Обвиняется терроризм. М.: Олма-Пресс, 2002. 416 с.
23. Хлебушкин А.Г. Уголовно-правовая политика Российской Федерации в сфере охраны основ конституционного строя: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Санкт-Петербург, 2016. 480 с.
24. Тимошенко В.І. Політико-правова характеристика екстремізму. ScienceRise. Juridical Science. 2017. № 2. С. 21-25.

УДК 343.13

Кіцен Наталія Валентинівна

канд. юрид. наук,
доцент кафедри кримінальної юстиції
Чернівецького юридичного інституту
Національного університету
«Одеська юридична академія»

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ У СУДІ ПЕРШОЇ ІНСТАНЦІЇ